

СУМ – Словник української мови : в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1. Вип. 1–2. – 947 с.

Тимч., Матер. – Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. : у 2 кн. / Німчук В. В. (відп. ред.) та ін. – К. – Нью-Йорк, 2002.

УЛ – Українська література. XVIII ст. : Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори / ред. кол. : І. О. Дзевєрін (голова) та ін. ; ред. тому В. І. Крекотень. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 156–160.

ФСРЯ – Фразеологический словарь русского языка / под ред. А. И. Молоткова. – М.: Сов. энциклопедия, 1967. – 543, [1] с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.

УДК 811.161.2 : 251 + 7.034.7 “16”

О. Ю. Зелінська

ТРАДИЦІЇ ВИКОРИСТАННЯ ПАРЕМІЙ У ПРОПОВІДЯХ XVII ст.

У статті розглянуто зразки використання паремій у барокових проповідників XVII ст. Спостерігаємо, що письменники продовжують традиції давньоруських книжників. Зафіксовані в барокових проповідях паремії є свідченням тісної взаємодії книжного стилю і народного мовлення, розширення простору для проникнення народної мови в літературну творчість, посилення тенденції до витворення літературної мови на народнорозмовній основі.

Традиція вводити до літературного твору прислів'я, приказки, афоризми сягає глибокої давнини. У Київській Русі популярними були різноманітні збірники афоризмів, паремійники, що включали уривки зі старозавітних книг, євангелій, апостольських послань. Вони були посередниками, через які в усне мовлення проникала біблійна стилістика. Давньоруські книжники користувалися влучними висловами з цих книг, підкріплюючи авторитетом Біблії власні думки і судження [2, с. 8], а відображений в афоризмах загальнолюдський досвід зумовив їхню цінність, через те багато з них, відірвавшись від літературного першоджерела, увійшли до літературної і народної мови, поповнили скарбницю власне народних приказок і прислів'їв [1, с. 3].

Традицію вводити в літературний текст приказки і прислів'я для стислої і влучної вираженості думок, образного втілення авторської ідеї продовжують українські письменники упродовж наступних століть. Прислів'я та афоризми в епоху Бароко були, за словами Р. Радишевського, найбільш «міжнародним» жанром, їх видавали окремо чи включали до рукописних збірників [7, с. 84]. Широке використання приказок і прислів'їв засвідчують твори Лазаря Барановича. Р. Радишевський вважав, що вкраплення фольклорних афоризмів було досить характерним явищем у віршах українських поетів XVII–XVIII ст.: народна мудрість, органічно впліталась у тканину твору, давала змогу авторові поглиблювати його ідейно-художнє навантаження, задовольняючи ідейно-естетичні вимоги барокової праці. У народних прислів'ях і приказках поети знаходили національний ґрунт для свого образного мислення й концептивного висловлювання думок. Л. Баранович, крім народного джерела, черпав паремії з популярних збірок, що містили латинські і грецькі сентенції, а також сам творив влучні вислови. Особливої уваги заслуговує висновок Р. Радишевського про те, що насиченість прислів'ями і приказками дає підстави відкинути несправедливі звинувачення барокових творів у «схоластичності» й відірваності від життя [6, с. 169]. Учителіні Євангелія також були «щедро засіяні приказками, прислів'ями, фразеологічними зворотами, вживаними у фольклорі» [4, с. 62]. За спостереженням П. Житецького, великим знавцем і шанувальником народних висловів був Антоній Радивилівський. Високо цінуючи його творчість, П. Житецький указував, що приказки, прислів'я, порівняння були вихоплені проповідником безпосередньо з народних уст [5, с. 123]. Саме А. Радивилівський майже в кожному випадку вмонтовував прислів'я в текст за допомогою мовних маркерів: *мовят посполите, посполите мовят, єсть посполитая мова, звычайе люде мовити, мовить посполите люде* і под., що було безпосередньою вказівкою на їх походження з народного джерела.

Прислів'я у проповідях виконували різні функції. Найбільше засвідчено випадків їх уживань для розгортання промови й підтвердження авторської думки: ... *Мѣл оную книжку, а о секстернах не вѣдал пришитых. То же не грѣшил, бо мовят посполите: «Невѣдомост грѣха не чинит»* (Рад., Опов., с. 257); *И не дивь, якій пан, такій и крамь* (Рад., Вінець, с. рѣка); *Посполите мовить люде: чрезь слугь Пана а чрезь стѣхъ до Бѣга. Оважъ Црковъ Мѣтка нѣа хочеть теперъ насъ научити, же иначей не можемъ приступити до Хѣ Бѣ тылко чрезь Мѣтвы стѣх* (Рад., Вінець, с. чѣ). Останніх два

прислів'я вніс до своєї збірки К. Зіновіїв (Зінов., с. 255, 260). *Всегда то бываеть межи хр(с)тіяны же на той час ко(ж)дый члѣвъ оудається до Бѣга, гды на него наступуєть яка тривога, слухачу Православный* (Рад., Вінець, с. рѳв).

У панегіричну проповідь, виголошену на честь Петра Могили, А. Радивиловський уводить прислів'я: *Падається коса гды трафить на камень, посполите мовить*. Воно слугує для створення порівняльного контексту: силу й міцність духу Петра Могили в обороні православної віри й церкви автор зіставляє з міцністю каменя. Об кам'яну міць його інтелекту та ерудиції в час релігійної полеміки розбивалися напади ідеологічних супротивників: *Падалися й языки непріателей Цркви Бжой, гды что метали на Петра Могилу* (Рад., рук., с. 2). Стилїстичний ефект паремії посилено прихованою тавтологією, грою слів – власного імені *Петро*, що походить від грецького етимона зі значенням «камінь» та української лексеми *камінь*.

Змальовуючи образ П. Могили, автор наголошує і на тому, що він був наділений однією з найголовніших християнських чеснот – смиренням. Коментуючи прислів'я, А. Радивиловський повідомляє, що чеснота смирення зазвичай властива бідним людям, а П. Могила був дуже заможним і водночас смиренным: *з жалемъ поминаете Могилу, же мѣлъ на себѣ о(т)маліюваний контерфет покоры Архієрейской ... (бо посполите мовить: нищета мужа смир'єть) не дивь! то дивь, же такъ Богатый оупокорілся Архієрей* (Рад., рук., с. 9–10). Отже, прислів'я створює контрастне тло для увиразнення позитивних рис митрополита і змалювання непересічності його особистості.

Промовистими є випадки, коли цитата зі Святого Письма і народне прислів'я обрамлюють авторське висловлювання, стаючи повноправними засобами аргументації авторської думки. Унаслідок цього авторитет народного слова посилюється: *Ведлугъ овы(х) сло(в) євлскихъ: не прийдо(х) вовреци миръ но мечъ. Для чого ж мови(т) ... Для того подобно слухачу абы даль знати же покою мечем ся треба добывати, поневаж посполите мови(т): Оружіє приносить миръ* (Рад., Огородок, с. јѳ).

Засобом посилення аргументації є вживання двох близьких за змістом паремій. Таким зразком є фрагмент проповіді, яку А. Радивиловський починає висловом: *Гды рано поѣшь, рано и пожнешь*, потім автор проектує паремію на конкретну життєву ситуацію: □ *томъ доброго господар* □ *познавають люде, коли часу не омешкаєть, такъ зас* □ □ *ти яко теж зас* □ □ *ное и зжатое збоже з пол* □ *до гумна собрати* і підтверджує думку іншим прислів'ям: *Якъ*

посполите мовѣтъ: Кто рано встаетъ, тому Богъ даетъ (Рад., Вінець, с. соѣз зв.). Перша з названих паремій засвідчена у збірці приповістей К. Зіновієва у варіанті *Рано сѣишь, рано и пожнеш* (Зінов., с. 265). Повчальну промову автор розгортає і навколо прислів'я *Богу служи, а діавола не гнѣви*. Проповідник засуджує позірну, але за своєю суттю нещирю, фальшиву побожність окремих людей. Зміст паремії, що нею характеризують поведінку лицемірів, А. Радивилівський пояснює, називаючи конкретні вчинки, несумісні з образом справжнього християнина: *Постят, ялмужну дают, службы божии слушают, чисто живут. Ано потом что чинят? По постѣ впадают в обжорство, пьянство; по даню ялмужны в драпѣзство; по слуханю службы божии в обмовы и осужденія един другого; по чистоти в нечистоту. И то ест у них богу послужити, а діавола не гнѣвити* (Рад., Опов., с. 308). У збірці К. Зіновієва засвідчено такий варіант паремії: *Бгѣу молися, и кого иного не гнѣви* (Зінов., с. 263). Осуд аморальним ідеалам світських осіб, які прагнуть лише багатства і не дбають про здобуття вічного життя добродіями вчинками, виражено прислів'ям: *Звыкли люде мовити: Что мнѣ по животѣ, коли пусто в калитѣ* (Рад., Огородок, с. кѣ).

Оригінальними є протиставлення поглядів автора ідеї, втіленій у прислів'ї. Наприклад, А. Радивилівський не в усьому погоджується з висновком, констатованим у прислів'ї: *Любо мовѣтъ посполите: которіи путь шествуютъ рѣдко стѣмы бываютьъ*, і вважає, що воно не стосується тих, хто вирушає до святих місць: *Правда, же тыи рѣдко стѣмы бываютьъ, которыи длѣ роспусто(в) и иныхъ грѣховъ путьшествіе ѡ(т)правуютъ; алы тыи которыи ѡбѣты побожныи маючи, до цркъвей и мѣсцѣ стѣхъ путьшестви ѡ(т)правуютъ ты стѣмы бываю(т)* (Рад., Огородок, с. мѣ). Так само заперечує проповідник ідею прислів'я *Заживай свѣта, поки служатъ лѣта* (Рад., Вінець, с. рѣм). На його думку, вона суперечить християнській моралі, бо спонукає людину марно витратити час, відведений Богом для земного життя, проводити його в пустих веселошах. Такий прийом можна розцінювати як один зі способів активізації думки слухачів.

Засвідчено випадки, коли прислів'я слугує висновком до авторського повчання, сформульованого на початку проповіді, як, наприклад, у казанні П. Могили «Хрест Спасителя і кожної людини», сповненої глибоким філософським осмисленням людського життя. Автор переконаний, що кожній людині в житті неминуче доводиться нести хрест і в кожній він свій. Аксіоматичність своєї думки П. Могила підсилює народною приповідкою: *Каждый ведлуг ѡнои*

приповісти маєть своего молі што єго грызет, либо Кро(л), люб оубогій, люб оученикъ, люб Оучитель, либо Духовный, либо свіцкій, кождый маєт свой кр(с)тъ... (Мог., Хрест, с. 283–284).

Проповідники щедро збагатили українську мову крилатими висловами і античних діячів, і пареміями зі Святого Письма: *Призна(л) тое и пога(н)скі філіозоф Сенека, гды рекль: Тым болишихъ р(ч)ій жадаемъ, чем б(л)ишь маемъ (Рад., Вінець, с. тл(а)); Звыкль был мовити Юліюсь Кесарь: Волю быти в Галліей першимъ, а нижели в Рим(е) вторымъ; А ще с(е)тъ чл(в)къ, то ж де и пожнетъ (Рад., Вінець, с. р(мс) зв.).*

Засуджуючи таку ваду людської психіки, як здатність помічати й осуджувати навіть маленькі недоліки інших та поблажливо ставитися до своїх, значно суттєвіших, І. Галятовський вдається до євангельського афоризму, висловленого Ісусом Христом: *Такъ мовиль Х(с): «Что же видиши сучецъ, иже въ оц(а) брата твоего, бревена же, иже єсть въ оц(а) твоємъ, не чуєши» (Галят., Ключ, с. 99).* В. Адріанова-Перетц зазначає, що цей вислів був дуже популярним в учительній літературі, де він уживався у скороченому варіанті зі збірника «Пчела» і часто супроводжувався коментарями [5, с. 9]. Цієї ж традиції дотримувався й І. Галятовський, пояснюючи його зміст у проповіді: *През(ъ) сучецъ значит(ъ)с(я) гр(х)ъ малый, который мы у иншихъ людей видимо и осуждаємо ихъ; през(ъ) бревено значитъс(я) гр(х)ъ великій, которого мы у себе маючи, не видимо и себе добрыми, справедливыми чынимо (Галят., Ключ, с. 99).* Це біблійне висловлювання у трансформованому вигляді увійшло в народну мову. В. Адрианова-Перетц вказує на зміну опозиції «бервено – сучок» на «сучок – порошок», «бревно – порошок» [3, с. 9], П. Білецький-Носенко реєструє варіант: *У чужому воці бачить половку, а в своєму не чує бервена (Біл.-Нос., с. 83),* сучасне видання реєструє кілька варіантів: *В чужім оці і порошок бачить, а в своєму і сучка не добачає; В чужім оці і порошок бачиш, а в своїм і бревно не примічаєш* та ін. (ПП, с. 237). Індивідуально-авторським акцентом позначено названий афоризм в А. Радивилівського: автор утворює опозицію *бервено – стебло* і наповнює його іншим змістом. Ідеться про те, що людина, яка не може подолати власних гріхів не може допомогти іншим боротися з ними: *Кто бервена з ока свого знести не можетъ, як стебло з ока брата свого знесет? (Рад., Огородок, с. 11).*

Проповідницькі твори ілюструють процес освоєння багатьох книжних афоризмів і трансформацію їх у народній мові. З. Копистенський у казанні наводить афоризм з уст Христа: *Где*

абов□мъ скарбъ ихъ, тамъ и ср(д)це ихъ, а далі тлумачить його: *Еслибысь м□ль суму якую грошей в скринц□ твоєй, очи тамъ завше бысь м□ль* (Коп., Казання, с. 123). Саме з лексичним компонентом *око* зміст цього афоризму передано в народному мовленні: *Де серце лежить, туди і око біжить; Куди серце летить, туди й око біжить* та ін. Подібне тлумачення цього ж книжного вислову знаходимо і в проповіді А. Радивиловського, де автор передає слова Ісуса Христа в церковнослов'янському мовному оформленні: ... *бо рекль Хс: И деже есте сокровище ваше, тамо буде(т) и ср(д)це ваше*, потім коментує їх зміст, проєктуючи на земний вимір людського життя: ... *а очи идуть за ср(д)цемъ, же теды сокровище богатого есть в шкатул□, албо в земли, то тамъ и ср(д)це его* і завершує коментар кондесованим висловом-афоризмом *Где ср(д)це там и очи* (Рад., Вінець, с. р□sі зв.).

Проповідники вдавалися до латинських афоризмів, відтворюючи їх вимову та подаючи переклад, що сприяло також інтелектуалізації проповіді: *Вид□чи я(к) же члвкъ идучи до гробу яко инъситн□□ своєй Прел□туры, такъ и добра иннымъ zostавуєть, а самъ з єдною тылко лихою кошулею идетъ на выраженіє концепту моего, нехай ми волно оужити буде(т) лати(н)скихъ словъ а речи: о заисте Гумана омні□ сунть сомні□, вс□ речи лю(д)скіє сунть то сонъ!* (Рад., рук., с. 33).

Опрацьовані тексти проповідей XVII століття демонструють не тільки письменницький хист українських майстрів слова періоду бароко, їхню здатність органічно вводити в мовну тканину проповіді приказки і прислів'я, володіти прийомами стилістичного використання цих мовних одиниць для увиразнення змісту та наближення до апперцепційних можливостей якнайширшого кола адресатів. Зафіксовані в барокових проповідях паремії є свідченням тісної взаємодії книжного стилю і народного мовлення, розширення простору для проникнення народної мови в літературну творчість, посилення тенденції до витворення літературної мови на народнорозмовній основі.

Отже, і паремії народні, й афоризми книжного походження, освоєні народним досвідом, забезпечували національну своєрідність українського проповідницького мистецтва в епоху Бароко.

Список використаних джерел

1. Адрианова-Перетц, В. П. Афоризмы Изборника Святослава 1076 года и русские пословицы / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской

літератури (Пушкинський Дом) ; ред.: Д.С. Лихачев, М.А. Салмина. – М.; Л.: Наука, Ленінградське відділення, 1970. – Т. 25: Пам'ятники російської літератури Х–XVII вв. – С. 3–19.

2. Адрианова-Перетц, В.П. Біблійські афоризми і російські прислів'я / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1971. – Т. 26: Древнерусская литература и русская культура XVIII–XX вв. – С. 8–12.

3. Адрианова-Перетц, В.П. Человек в учительской литературе древней Руси / В.П. Адрианова-Перетц // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР; Институт русской литературы (Пушкинский Дом) ; отв. ред. А.М. Панченко. – Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1972. – Т. 27: История жанров в русской литературе Х–XVII вв. – С. 3–67.

4. Єдлінська, У. До питання про взаємодію книжних і народних елементів в українській літературній мові XVII ст. / У. Єдлінська // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Вид-во АН Української РСР, 1961. – Т. IV. – С. 52–65. 163.

5. Житецький, П.Г. Нарис літературної історії української мови в XVII ст. / П.Г. Житецький // Житецький, П.Г. Вибрані праці. Філологія / упоряд., вст. ст. і прим. Л.Т. Масенко. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 19–138.

6. Радішевський, Р.П. Бароковий концептизм поезії Лазаря Барановича / Р.П. Радішевський // Українське літературне барокко : зб. наук. пр. / відп. ред. О.В. Мишанич. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 156–177.

7. Радішевський, Р. Роль польського посередництва у формуванні української барокової літератури / Р. Радішевський // Українське бароко : в 2 т. – [Харків]: Акта, 2004. – Т. 2. – С. 69–121.

Умовні скорочення

Біл.-Нос. – Білецький-Носенко, П.П. Словник української мови / П. П. Білецький-Носенко / підг. до вид. В. В. Німчука. – К.: Наук. думка, 1966. – 423 с.

Галят., Ключ – Галятовський, І. Ключ розуміння / І. Галятовський // Галятовський І. Ключ розуміння / підг. до вид. І.П. Чепіги. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 53–211.

Зінов. – Зіновіїв, К. Вірші. Приповіді посполиті / К. Зіновіїв ; підгот. до вид. І.П. Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 31–309.

Коп., Казання – Копистенський, З. Казання на ч(с)тномъ погребѣ ... Плетенецького / З. Копистенський // Тітов, Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI–XVIII вв.: всебірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 110–126.

Мог., Хрест – Могила, П. Хрест Спасителя і кожної людини / П. Могила // Тітов, Х в., проф. Матеріали для історії книжної справи на

Україні в XVI–XVIII вв. : всезбірка передмов до українських стародруків. – Київ, 1924. – С. 271–290.

III – Пазяк, М.М. Людина в прислів'ях та приказках / М.М. Пазяк // Прислів'я та приказки: Людина. Родинне життя. Риси характеру / упоряд. М.М. Пазяк. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 30–524.

Рад., Вінець – Радивилівський, А. Вінець Хвѣ. – К., 1688.

Рад., Огородок – Радивилівський, А. Огородокъ Марїи Бѣ. – К., 1676.

Рад., Опов. – Кречотень, В.І. Оповідання Антонія Радивилівського / В.І. Кречотень. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 208–381.

Рад., рук. – Марковській, М. Антоній Радивилівській, южно-руській проповѣдникъ XVII в. (Опытъ историко-литературнаго изслѣдованія его сочиненій и обзоръ звуковыхъ и формальныхъ особенностей его языка), съ приложеніемъ неизданныхъ проповѣдей изъ рукописныхъ «Огородка» и «Вѣнца». – К., 1894.

УДК 801.313.1:808.26

Т. А. Карніеўская

ДА ПЫТАННЯ АБ АСАБЛІВАСЦЯХ ПЕРАДАЧЫ ЎЛАСНЫХ ІМЁН У СІСТЭМУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У артыкуле разглядаюцца асноўныя прынцыпы перадачы ўласных антрапонімаў у сістэму беларускай мовы згодна з правіламі беларускай арфаграфіі, прынятымі ў 2010 годзе. Тэарэтычны матэрыял дапоўнены аўтарам згодна з аналізам сучаснага іменаслову Гомеля, апошні таксама з'яўляецца асновай для прыкладаў. Праводзіцца думка аб прымяненні пры перадачы імён у сістэму беларускай мовы тых жа прынцыпаў, што і для агульнай запазычанай лексікі, таму што большасць сучасных антрапонімаў з'яўляюцца іншамоўнымі.

Адным з самых важных аспектаў адаптацыі запазычаных імён да сістэмы сучаснай беларускай мовы з'яўляецца раўнапраўнае суіснаванне варыянтаў аднаго і таго ж імя, якія адпавядаюць розным перыядам адаптацыі, а таксама існаванне ў якасці афіцыйных імён як кананічных, так і гутарковых онімаў, якія набылі значную папулярнасць. Яшчэ адным важным аспектам з'яўляецца тое, што адаптацыя імён працягваецца, вынікі ж паступова трапляюць у афіцыйныя спісы антрапонімаў, робячы онімную сістэму краіны больш разнастайнай. Узмацніўшыся ў апошнія гады, працэс інтэрнацыяналізацыі іменаслову